

О.Ю. Грипас

АРГУМЕНТНА РАМКА ТРИВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТІВ ДІЇ

У статті розглядається питання про структурування речень з мовно-семантичного погляду, на основі якого характеризуються структури, зумовлені валентно-інтенційними властивостями предикатів дії. Предикатний аспект дослідження речення викликає науковий інтерес як щодо уточнення семантичної класифікації предикатів так і щодо з'ясування відношень між предикатом та зумовленими ним семантичними аргументами.

Традиційна граматики трактувала речення як бінарну суб'єктно-предикатну побудову, у якій виділялася предикативна основа (підмет і присудок або один головний член), а залежні члени визначалися як група підмета і група присудка. У сучасному мовознавстві предикат розглядається як компонент речення, що визначає його структуру, відкриваючи місця для предметних аргументів відповідно до позначуваних відношень. За визначенням Т.П.Ломтєва, предикат можна трактувати як "структуру з певним відношенням і з місцями для предметів, які займають визначені місця", або як функцію, що має свої аргументи – предмети, пов'язані певними відношеннями [5, 213].

У формуванні семантико-синтаксичної структури речення вирішальну роль відіграє предикат, інтенція якого впливає на вибір предметних актантів (або аргументів).

На логіко-семантичному рівні предикат розглядається як пропозиційна функція. Саме предикат визначає структуру пропозиції – об'єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації, події. Предикат вказує на характер ситуації (позначає дію, процес, стан або якість предмета) і на відповідні місця для предметних актантів (аргументів), зумовлює їх кількість і якість (2, с.121-122; 8, с.131).

Логіко-семантична структура предикатів трактується з урахуванням семантики дієслівного чи іншого ознакового слова, що займає позицію присудка в елементарному двоскладному чи односкладному реченні, та семантичних ролей відмінково-іменних елементів, зумовлених валентними властивостями предиката.

Предикати дії становлять ядро граматичного класу дієслівних предикатів. Вони позначають активну фізичну дію діяча та іншу діяльність (розумову, мовленнєву, емоційну), а також рух, переміщення. Предикати дії обов'язково сполучаються з іменниковою синтаксею у функції суб'єкта дії – агенса. До аргументної рамки предикатів дії може входити максимальна кількість (до шести) аргументів: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь (знаряддя, засіб, матеріал), один або два локативи.

Предикатам дії властива ознака спрямованості на об'єкт. Типовою для об'єктних дієслів є функція, що виражається в спрямованості дії агенса на об'єкт у повному чи частковому обсязі: з метою створення чого-небудь, зміни зовнішнього вигляду чого-небудь або часткову чи повну руйнацію чогось тощо.

Інші аргументи у реченні, структурованому тривалентним дієслівним предикатом, займають місця, відповідні компонентам конкретної ситуації та зумовлені семантичною валентністю дієслів на позначення фізичної дії або тієї чи іншої діяльності людини (іншої істоти).

У мовознавчій літературі питання про семантичні типи предикатів досить суперечливе. Побудова семантичної типології предикатів ґрунтується як на їх реальних онтологічних властивостях, виявлених у ситуації, так і на властивостях лексичної одиниці, що виступає у функції предиката. Найзагальнішою ознакою для поділу предикатів дослідники вважають опозицію статичність/динамічність і процесуальність/непроцесуальність. За цією ознакою виділяють дві великі групи: предикати дії і предикати стану. Такий поділ з деякими варіаціями пропонують Т.Б.Алісова, Фр.Данеш, В.В.Богданов, У.Чейф та інші дослідники. Ю.С.Степанов у своїй універсальній класифікації предикатів спирається на 10 базових предикатів, що вводяться 10-ма категоріями Аристотеля, але виділяє найбільш універсальні предикати: дії і стану – як такі, які найтісніше пов'язані з функціями дієслова. У цьому зв'язку цікаву позицію займає У.Чейф, зазначивши: "Моєю точкою відліку буде той факт, що весь поняттєвий світ людини поділений на дві головні сфери. Одна з них, сфера дієслова, охоплює стани (положення, якості) і події; друга, сфера іменника, охоплює "предмети" (як фізичні об'єкти, так і предметні абстракції) [6, 114]. Зокрема він виділив чотири групи предикатів: стану, процесу, дії і процесу-дії.

Основними параметрами виділення тривалентних предикатів, що є предметом нашого дослідження, є їхня семантика конкретної фізичної дії і здатність приєднувати три залежні іменні компоненти. В елементарному з семантико-синтаксичного погляду реченні тривалентні предикати можуть семантично конкретизуватися як активна фізична дія чи як розумова, мовленнєва та інша діяльність [3, 34-35].

Семантичний статус предикатів пов'язаний з онтологією реальної дійсності. Реальна дійсність складається не тільки з фізичних предметів і явищ природи, але й з інтелектуальної, емоційної, мовленнєвої діяльності людини. Якщо валентну рамку предикатів дії обмежують тільки предикатами фізичної дії й "іменниковими синтаксемами" (за термінологією І.Р.Вихованця) або іменниками (за У.Чейфом), то предикатна рамка з предикатами розумової, мовленнєвої діяльності людини не може обмежитися лише іменниковими компонентами. До їхньої аргументної рамки можуть входити також компоненти, що реалізуються віддієслівними іменниками, інфінітивом, підрядним реченням, відображаючи розгорнуті ситуації. Наприклад: *Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашисі та Мелашці гребти сіно...* (І.Нечуй-Левицький); *Ахмет... дорікав хлопцеві за неприпустиме поводження з чужинцями* (Гюлле).

Предикат пов'язаний з певною ситуацією і відповідно реалізує як денотат, пов'язаний із реальністю, так і те, що пов'язане з мисленням та з семантикою мови. Мова – це достатньо жорстка система засобів, щоб забезпечити спілкування і взаєморозуміння між індивідами, і достатньо гнучка, щоб висловлювати багатоманітність думок, інтенцій, почуттів людини. Ситуація як факт реальної дійсності знаходить своє відображення в реченні не прямо, а опосередковано, через трансформацію її у свідомості людини. Як зазначає С.В.Кацнельсон, "є дієслова, які мають більшу валентність тільки тому, що вони являють собою модифіковане ускладнення звичайного дієслова. Модифікація таких дієслів означає збагачення їх валентності шляхом приєднання до них додаткової "семи". Нашаровуючись на основний предикат, такі моменти є основою для ускладненого предиката, що містить у собі, крім стрижневого предиката з властивими йому валентностями, нові валентності" [4, 25-26].

Тривалентні предикати дії функціонують у двох різновидах: предикати фізичної дії і предикати розумової, мовленнєвої та духовно-емоційної дії.

Тривалентні предикати дії організують структуру речень, які на формально-синтаксичному рівні передусім відкривають позиції трьох аргументів: суб'єкта (лівобічний), об'єкта та інструменталю (правобічні). Значення інструменталю – знаряддя і матеріалу – виражається формою орудного відмінка і іменника. Наприклад, при дієслівному присудку на позначення:

- дії на предмет за допомогою знаряддя (*бити, витирати, зашивати, краяти, полоти*): *Хлопець витер пляму гумкою; Батько краяв хліб ножем;*
- наповнення об'єкта чимось (*заклеїти, заліпити, застелити, завантажити, залити*): *Дівчинка застелила ліжко ковдрою; Водій завантажив машину подарунками;*
- дії на об'єкт, наслідком якої є зіпсування його (*вимазати, вимастити, забр'юхати, забруднити*): *Учень забруднив рукава крейдою; Робітник забр'юхав одяг грязюкою;*
- інтенсивної дії на шкоду об'єктові (*вибатожити, висікти, вистріляти, випороти, ошпарити*): *Він витруїв пляму лимонною кислотою; Поміщик наказував випороти кріпака різкою.*

Тривалентні предикати здатні відкривати позиції для вираження семантичних функцій суб'єкта, об'єкта та адресата. Наприклад, при дієслівному присудку на позначення:

- призначення (що йде від особи чи організації) об'єкта кому, чому (*дати, надати, вручати, призначати*): *Комітет надав допомогу сиротам; Президент вручив нагороди переможцям;*
- доручення (комусь) щодо об'єкта виконання (*доручати, визначати, передавати*): *Командир визначив завдання всім підрозділам.*

Проте переважають моделі побудови речень з тривалентним предикатом, в яких реалізуються семантичні функції суб'єкта, об'єкта та об'єктно-локативної чи тільки локативної. Наприклад предикати зі значенням уміщення об'єкта до складу чогось (*зарахувати, загнати, вмістити*); “перетворення об'єкта” (*переплавити, переробити, перетворити*); “інтенсивного нагромадження чогось” (*набудувати, нагромадити, натворити, нахапати, награбастати*) відкривають третю позицію названих типів: *Ми перекуємо мечі на рала; Батько перемолов зерно на дерть; Жителі району набудували гаражів на пустирі.*

Семантична валентність предикатів дії реалізується у функціях, що виражаються мовними засобами. Так, наприклад, предикат “уміщення” в загальному сенсі означає спрямованість дії всередину предмета (об'єктно-локативний аргумент), що виражається формою знахідного відмінка з прийменником **у (в)**: *Нечиста сила... буде у ніздрі запихати чемерицю* (М.Кропивницький). Функцію інструменталю виконує орудний знаряддя чи матеріалу: *Мати закутала грубим полотняним шматком маля і поклала його до коліски* (С.Чорнобривець).

Предикати “фізичного впливу на об'єкт” приєднують аргументи: об'єкт нанесення удару та інструменталь (чим *бити, вдарити, стукати*); пошкодження об'єкта (*ламати, рвати, зіпсувати*). У предикатній рамці наявний, крім аргумента-об'єкта впливу, аргумент-засіб, за допомогою якого чиниться цей вплив, або аргумент-результатив, з метою впливу на об'єкт. Наприклад: *Тимофій бере долото, злегка сокирою б'є по ньому...* (М.Стельмах); *Робітники ломами й сокирами ламають стіну, вона незабаром падає* (Леся Українка).

Предикати “плідної фізичної діяльності” передбачають поєднання з “внутрішнім об'єктом”, який виникає в процесі діяльності, або з речовинним, що позначає матеріал (*зліпити, збудувати, витесати, зварити, вирізати*);

або зі значенням “надання чомусь форми” приєднують аргументи: об'єкт і результатив (*змотати, скрутити, скласти, розташувати*). Проте окремі з них можуть характеризуватися і як чотиривалентні, якщо приєднують аргумент-інструмент. Наприклад: *І з дроту [обценьками] держальце скрутить він змудрився* (Л.Глібов).

До другої підгрупи тривалентних предикатів належать ті, що стосуються “мовленнєвої діяльності”, (*заявити, доповідати, домовитися*); мовленнєвого спілкування (*розмовляти, бесідувати, шепотіти, базікати, жартувати*); звертання (*закликати, запросити, молитися*); мовленнєвого впливу (*засуджувати, застерігати, дорікати, доручати*).

В аргументній рамці дієслів мовлення наявні: “суб'єкт-мовець”, “об'єкт мовлення” та “адресат”. Наприклад: *Горький не раз застерігав молодих письменників проти зловживання діалектизмами* (М.Рильський); *Завтра піду й заявлю міліції про Арапнікова* (М.Трублаїні); *Вона доручила цю роботу кращим школярам* (С.Васильченко).

Предикати “емоційної діяльності” виражаються дієсловами, що позначають виникнення якогось стану у когось, якимось засобом впливу (*заінтригувати, заінтересувати, задовольнити, задобрити, задурманити, зачарувати, зацікавити*), у тому числі негативно-емоційного стану (*докучати, засмучувати, заздрити, завидувати*). Наприклад: *Герман... задобрював сердитих пачкою тютюну* (І.Франко); *Його сутичка з Таранушкою засмутила всіх* (А.Хижняк). Предикат, виражений дієсловами *заздрити, завидувати, загідозрювати* та ін., передбачає три аргументи: суб'єкта, адресата й об'єкт-причину (*Він заздрить мені в усьому; Всі завидують [нам] на нашу хату* (Панас Мирний); *...Вони загідозрюють Івана в пораненні командира* (Я.Галан).

Предикати “інтелектуальної діяльності” виражаються дієсловами *зрозуміти, впізнавати, осмислювати, обдумувати* та ін. і вказують на виділення окремих елементів або окремих рис у якомусь об'єкті пізнання. Наприклад: *Ми побачили його іншим: пізнала у ньому друга; Вкрай здеморалізована біженська маса... заіскрилась надіями, побачивши в особі енергійного молодого полководця свого єдиного рятівника* (О.Гончар).

Отже, аналіз засвідчує, що семантичний тип предиката, спосіб його вираження, обсяг його аргументної рамки залежать від характеру предикативної ознаки. Предметні компоненти як сфера вияву предиката різноманітні за функціями й засобами вираження в структурі речення, що зумовлюється комунікативною ситуацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Кацнельсон С.Д. К поняттю типів валентності // Вопросы языкознания. – №3. – 1987. – С. 20-32.
5. Ломтев Т.П. Грамматическое и логическое в предложении // Исследование по славянской филологии. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 361 с.
6. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
7. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 431 с.
8. Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму в структурі речення. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.